

CO DOPUTOVALO DO ČEŠTINY AŽ Z KARTÁGA^[*]

Eva Havlová

Abstract. Der Artikel beschreibt Wege verschiedener Warenbezeichnungen, ihre Entlehnungen, manchal auch Rückentlehnungen in verschiedenen europäischen Sprachen. Es handelt sich um weitere Schicksale des lat. *mappa*, *saccus* und *tunica*.

Je známo, že po dávných obchodních cestách putovalo nejen zboží, ale i jejich názvy, a to i ze značných dálek. Pochopitelně se slova šířila přes prostředí, jímž procházely i jejich denotáty – ono zboží. Uvedme ze známých příkladů např. č. *čaj*, jež k nám přišlo přes ruštinu, turkické a altajské jazyky až z čínštiny (ze sev.-čín. *chá yè* ‘listí čajovníku’, kdežto jeho jihočínská varianta *té* se přes nizozemštinu dostala do angl. *tea*, franc. *thé*, a z něm. *Tee* i do č. *té*, u nás v trochu zúženém významu ‘bylinkový, léčivý čaj’), v. Snoj 1997: 66 a jiní. Nebo č. *měď*, už praslovanského stáří, které má sice více výkladů, ale nejpřesvědčivější je ten, jenž ji vyvozuje ze jména starověké Médie na základě toho, že nejbohatší naleziště a výroba mědi byly v 7. až 4. st. př. Kr. v Zakavkazí, jež tenkrát patřilo k médské říši (Abajev 1957: 321n); vzhledem k tomu, že ze stper. *māda*- ‘Médie’ nelze vysvětlit *-ě-* v *měďb*, dokazuje Zgusta 1958: 98n, že k Praslovanům přišel název prostřednictvím iónsko-attických obchodníků ze severu Černého moře, z jejichž jména *Μηδία* *měďb* vysvětlíme lépe.

My si v tomto příspěvku všimneme několika slov, jež k nám přišla z jiného mocného antického obchodního (i politického) centra, z Kartága. Samozřejmě prošla několika dalšími jazyky, z nichž nejdůležitější pro Evropu byla latina. Poslední „štací“ před češtinou byla ve většině případů němčina.

Mappa

Lat. *mappa* označovalo ‘ubrousek na utření rukou či úst u stolu’, ale také speciálně ‘šátek, kterým magistrát v cirku dával signál ke startu závodu’. Není vyloučeno, že tento speciální význam je původnější. Už Římané si byli vědomi toho, že slovo k nim přišlo z Kartága, zmiňuje se o tom např. M. Fabius Quintilianus ve své *Institutio oratoria* 1, 5, 57 (Georges II 810). Panské, ale i hebr. *mappā^h* ‘ubrousek, prapor’ vzniklo z **manpā^h*, jež patří k sem. kořeni *n-w-p* ‘mávat’. Tak Klein II 936, ale trochu jinak W-H II 36, který předpokládá pro hebrejské slovo trochu delší cestu: jde prý o přejetí hebrejského talmudského výrazu z pozdně ř. *μάππα*, jež samo je přejetí z latiny, tam z punštiny.

Z latiny se slovo šířilo dále. Jednak, jak již bylo uvedeno, do řečtiny, ale především do románských jazyků: s *m-* uvádí Meyer-Lübke č. 5342 piem. *mapa* ‘hadr’ a lutyšské *map* ‘ubrus’, ale daleko častější je v románských jazycích pokračování lid.-lat. *nappa*, kde došlo

[*] Previously unpublished. Peer-reviewed before publication. [Editor’s note]

k regresivní disimilaci $m > n$ vlivem následující labiály p : franc. *nappe* ‘ubrus’, ale přeneseně i ‘široká plocha’, např. ‘široká vodní hladina’, ‘široká deska’ aj. To přešlo i do angličtiny, kde se sice základní slovo dochovalo jen v přenesených (geolog., geom.) významech, ale jeho deminutivum střangl. *napekin*, dnes *napkin* ‘ubrousek’ ještě v původním konkrétním významu. Rovněž některé staré francouzské deriváty přešly do angličtiny: střangl. *naperie* dalo angl. *napery* ‘stolní prádlo, bílé textilní zboží’ (Hoad 308); z franc. *napperon* ‘ubrousek, dečka’ je angl. *apron* ‘zástěra’, nověji i jiné příkrývky, nyní i ‘kapota auta’ aj.; vyvinulo se ze střangl. *napron* mylnou rekompozicí členu: *a napron* > *an apron*. Vraťme se však k lat. *mappa*, které ve své středověké spisovné podobě došlo k dalšímu speciálnímu významu. Na kusy textilu se totiž kreslily mapy, speciálně námořní mapa kontinentů celého tehdy známého světa, jež se latinsky nazývala *mappa mundi*, v staré francouzštině od 12. st. známá jako *mappemonde* (Picochová 451), v italštině od 13. st. *mappamondo* (GarzDEt 1176). Ve zkrácené podobě *Mappe* se objevuje v 16. st. v Německu, koncem 16. st. máme doloženo i č. *mappa*, nejprve v Bratrské biblí z r. 1579-1593, pak u známého českého cestovatele Kryštofa Haranta z Polžic a Bezručic (v. Jungmann 2, 302). Není jisté, zda jde v češtině v tomto případě o přejetí z němčiny, či o přímé přejetí z cest, jež mohlo být i z jiného jazykového prostředí. Ale bezpečné, ovšem mnohem pozdější přejetí z něm. *Mappe* přece máme: v němčině se totiž od 18. st. začal pro mapu užívat název *Landkarte*, kdežto samo *Mappe* začalo označovat ‘pevný obal zeměpisných map’, později, v 19. st., ‘obal, desky na jakékoliv listiny’ (EWD II 1071). Od 19. st. je doložena i č. *mapa* v tomto významu (PS II 715, ještě i SSJČ I 1175: *kožená mapa na dopisy; uložit do mapy*).

Žok, sáček, sako

U těchto slov neexistuje jasné antické svědectví, že je posledním pramenem punský výraz z Kartága, jako u *mapa*. Můžeme však takový původ předpokládat. Uvádí se (Massonová 1967: 24-25, s menší jistotou Chantraine 984n), že ř. *σάκκος* je přejaté z foiničtiny, a Foiničané, i když jejich nejstarším obchodním centrem (1200-900 př. Kr.) byl Tyros, byli i zakladatelé Kartága. Foin. kořen *šqg označoval hrubou látku, spec. pytlovinu. Ten význam mělo i řecké přejetí *σάκκος* ‘hrubší látka, zejména z kozí srsti’ a výrobky z ní, např. ‘hrubý šat’, ale především ‘pytel’. V Řecku se takových pytlů užívalo i k cezení vína, odtud deriváty *σακκίας* ‘filtrované víno’ a *σακκεῖν* ‘přecedit’. Řecké slovo bylo přejato do latiny jako *saccus* ‘pytel’, též ‘pytel k cezení’, a také zde nalézáme denom. sloveso *saccāre* ‘profiltrovat’. V latině se vyvinula i deminutiva *sacculus* ‘pytlík, zejména na peníze’ a *sacellum* ‘pytlík na obkládání bolavých údů’, *sacellus* ‘pytlík, zejména na peníze’, od něhož se vytvořila další odvozenina *sacellārius* ‘správce pokladny’, ‘výrobce peněžních váčků’, ale i ‘kapesní zloděj’. Ve významu ‘správce pokladny’ bylo slovo přejato zpět do řečtiny, a z byzantské řečtiny do staré slověnštiny, v. heslo *sakelarii* v ESJS 791. I latinské demin. *sacculus* bylo přejato zpět do řečtiny, odtud se dostalo do csl. *sakulь* ‘(plátěný) pytlík’ (MLP 818), a z něj. *σακ(κ)ουλι* do bulharských dialektů v podobě *сакуль, сакуля* ‘plátěná taška, plátěný pytlík’, též do srbocharvátských dialektů v těchže podobách (BER VI 433-434).

Nás však více zajímá další život slova v románských jazycích a jeho přejetí do jazyků germánských. Lat. *saccus* má své pokračování ve všech románských jazycích: ital. *sacco*, špan. port. *saco*, franc. prov. katal. rum. *sac* (Meyer-Lübke č. 7489). Ale příslušná slova v

germánských jazycích se tam nedostala románským prostřednictvím, ale přímým obchodním stykem římsko-germánským: sthn. *sac*, stangl. *sacc*, stisl. *sekk*, vše ‘pytel’ (EWD III 1462, Klein II 1370, Vries 469), dokonce i gót. *sakkus* se nevykládá z řečtiny, ale z latiny (Lehmann 293).

Z němčiny přišlo slovo k nám, a to jednak s očekávaným měkčením *s* (vysl. *z*) > ž: *žok* ze střhn. *sack* (Gebauer 1894, 485), jednak pozdější české deminutivum *sáček* ‘papírový pytlík’. Většinou se toto *sáček* vykládá z č. *sak* ‘sít’ na ryby’, méně často ‘sít’ na ptáky’, na Slovensku *saky* i ‘sít’, chránící koně před mouchami’ (Kott III 251), a toto *sak*, jež je i v něm. *Sack*, *Trumpsack* ‘sít’ na ryby’, se ztotožňuje s něm. *Sack* ‘pytel’. Není to však jisté, Machek 1968: 536 je etymologizuje jinak: spojuje je s lat. *sagēna* ‘lovná síť na ryby či ptáky’, slova přejatého z ř. *σαγήνη* tv., což je jistě také slovo přejaté, snad také ze semitštiny (Chantraine 984).

V nové době, asi až koncem 19. st., k nám přišlo německým prostřednictvím slovo *sako* ‘kratší pánský kabát’. Něm. *Sakko* vzniklo krátce před tím připodobněním k ital. *sacco* z něm. *Sack* ‘kratší módní pánský kabát, neprobraný v pase’ (proto nazývaný „pytel“), a to asi přišlo do Německa z amer.-angl. *sack*, *sackcoat* (tak EWD III 1466, ale Rejzek 559 předpokládá přejetí něm. *Sakko* z italštiny, zřejmě mylně, protože tam se tento druh oděvu nazývá *giacc(hetta)*).

(Zbývá se zmínit o č. starším *fusekle*, jež dnes přežívá v mor. hovorovém *fuski*. Někdy (např. Holub-Lyer 1967: 176) se také vykládalo z něm. *Sack*, přesněji z jeho složeniny *Fußsäckel*, pro co by svědčilo i dial. *fusakle* (o výčtu českých nářečních tvarů v. Utěšený 1986: 161-163). Ale protože něm. *Fusssocke*, *Fusssockel* znamená jen ‘kožešinový pytel na obě nohy’, jaký se dříve používal zejména při cestování, je nadějnější pokládat české slovo za přejaté z něm. *Fusssockel*, demin. od *Fusssocke* ‘ponožka’. To, jakož i základní *Socket* tv., je přejaté z lat. *soccus* ‘sandál, lehká obuv’, a to z řečtiny, a i tam je to slovo přejaté. Podrobněji v. Havlová 1986: 160-161. Výklad ze *Socket* přijímá i Rejzek 181.)

Tunika

Mladší přejetí, asi na počátku 20. st., je český módní termín *tunika*. Označuje dlouhý dámský šat s dvojitou sukní, přesněji je tunika název oné svrchní, kratší sukně (PS VI 315, SSJČ III 908). Je to evropeismus, pocházející nejspíš z francouzské módní terminologie.

Slovo samo je ovšem mnohem starší a rozšířilo se z lat. *tunica*, jež označovalo starořímské roucho z nebarvené vlny, u mužů po kolena, u žen dlouhé, s krátkými rukávy. U nižších vrstev to bylo jediné odění, římstí občané přes tuniku nosili togu, jejich ženy stolu nebo pallium. V Byzanci a ve středověku byla *tunica* odění pod panovnickým pláštěm či spodní odění kněze při mši (oba významy jsou doloženy i v nové češtině, ovšem jako citace historické reálie).

V řečtině se stejný oděv nazýval *χιτών*. Je zajímavé, že obě slova, ačkoliv tvarem tak odlišná, jsou přejatá z téhož semitského zdroje, kde je hojně doloženo (akkad. *kutānum*, *kutīnum* vedle *kitītu(m)*, *kitintu*, *kitittu* ‘plátěný šat’ aj.. Různost řeckého a latinského slova si vysvětlíme odlišnými cestami přejetí, i když ty nejsou stanoveny zcela bezpečně. Pramenem je foin. *ktn* ‘lněná tunika’, jež se do řečtiny asi dostalo z východních foinických center (v. Massonová 28-29), kdežto lat. *tunica* je z punského Kartága, při čemž se většinou předpokládá etruské prostřednictví (W-H II 717, E-M 707). Semitský název lnu se ne-

šířil jen na západ, ale i na východ a jih: do armén. *ktau* i do arab. *kattān*, což je přejetí z aramejštiny. Ani v semitštině není slovo domácí, semitologové se shodují v tom, že je přejaté ze sumerštiny.¹

ZKRATKY LITERATURY

- Abajev 1957 Абаев, В. И.: Опыт этимологии славянского *тѣдь*, *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*, София 1957, 321-328.
- BER *Български етимологичен речник*, sv. VI, София 2002.
- E-M Ernout, A. – Meillet, A.: *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4. ed., Paris 1959.
- ESJS *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 13, Praha 2006.
- EWD *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen I-III*. Red. W. Pfeifer, Berlin 1989.
- GarzDEt De Mauro, T. – Mancini, M.: *I grandi dizionari Garzanti. Dizionario etimologico della lingua italiana*. Milano 2000.
- Gebauer 1894 Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého I*, Praha-Videň 1894.
- Georges Georges, K. E.: *Ausführliches lateinisch-deutsches Wörterbuch I-II*, 8. vyd., Hannover-Leipzig 1913-1918.
- Havlová 1986 Havlová, E.: Fusekle. *Naše řeč* 69, s. 160-161.
- Hoad Hoad, T. F.: *The concise Oxford dictionary of English etymology*, Oxford 1986.
- Holub-Lyer 1967 Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřením k slovům kulturním a cizím*, Praha 1967.
- Chantraine Chantraine, P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1968-1980.
- Jungmann Jungmann, J.: *Slovník česko-německý I-V*. Praha 1835-1839.
- Klein Klein, E.: *A comprehensive etymological dictionary of the English language I-II*, Amsterdam-London-New York 1966-1967.
- Kott Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I-VII*, Praha 1873-1893.
- Lehmann Lehmann, W. P.: *A Gothic etymological dictionary*, Leiden 1986.
- Machek 1968 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. vyd., Praha 1968.
- Massonová 1967 Masson, É.: *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitique en grec*, Paris 1967.
- Meyer-Lübke Meyer-Lübke, W.: *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. vyd., Heidelberg 1935.
- MLP Miklosich, F.: *Lexicon palaeo-slovenico – graeco – latinum*, Wien 1865.

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantu GA AV ČR IAA900610501.

NDEtH	Dauzat, A. – Dubois, J. – Mitterand, H.: <i>Nouveau dictionnaire étymologique et historique</i> , 3. vyd., Paris 1971.
Picochová	Picoche, J.: <i>Dictionnaire étymologique du français</i> . Paris 1983.
PS	<i>Příruční slovník jazyka českého I-VIII</i> . Praha 1935-1957.
Rejzek	Rejzek, J.: <i>Český etymologický slovník</i> , Leda 2001.
Snoj 1997	Snoj, M.: <i>Slovenski etimološki slovar</i> , Ljubljana 1997.
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého I-IV</i> . Praha 1960-1971.
Utěšený 1986	Utěšený, S.: <i>Fusekle – fusakla</i> v teritoriálním a sociálním rozvrstvení češtiny, <i>Naše řeč</i> 69, 161-163.
Vries	Vries, Jan de: <i>Altnordisches etymologisches Wörterbuch</i> , Leiden 1962.
W-H	Walde, A.: <i>Lateinisches etymologisches Wörterbuch</i> , 3. vyd. připravil J. B. Hofmann, Heidelberg 1938-1956.
Zgusta 1958	Zgusta, L.: Zur Etymologie von slaw. <i>měďb</i> , <i>Die Sprache</i> 4, 98-100.